

ARRATEN SORTZEN DA BIZITZA

Juan SAN MARTIN

Sarrera.

«Euskal-ipuietan jainko-manera zerbait duen izaite bakarra da mendietako Mari, orroit-harriek ezagutzen ez dutena. Haren izena hamalagarren mendean baizik ez da irakurtzen lehen aldikotz. Arkaitz bazterretan, hedoiaren artetik, harpe-ziloetan gaindi, ez da ezagut-errexera, zazpi itxura bederen hartzen dituela. Bainan zuzenari atxikia da, manamenduak egin ditu gizonen onetan, gaizkia gaztikatzen du, ongia saristatzen mundu huntan berean, opariak zor zaizko, haren delako «ez-ari emaita» latinez izenda ginezake *justitia immanens compensatoria...* Baditake zombait pondutan, izen bera zutelakotz, Andredena Maria eta biak ahaidetu dituzten...» (P. Lafitte, «Erlisione paganoak eskualde hauietan», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, núm. 14, págs. 121-132. Pamplona, 1973).

Mari, Elgoibarren ibili zen *ezaren bila*.¹ Arratetik ez hain urrutí. Mari, nonbait, era askotara nahasten da euskal mitolojia, bere zazpi era edo zazpi aurpegi ezagunekin, J. M. Barandiaran berak ere adierazia duenez.² Bestalde, euskal mitolojiako Mari maiz nahastu da Andradena Mariaren izenarekin: «Izen oni darraizkion izen-ondoak, erriak numen ortaz zedukan aburua erakusten digute, *Andre Mari* izenak, Amabirjiñari ematen zaion izen berbera

1. J. M. de BARANDIARAN, *Obras completas* (Bilbao, 1972), tomo 1, 297. orrialdean. Ezari buruz, ikus tomo bereko 88. orr.

2. J. M. BARANDIARAN, *Ob. comp.*, t. 1, 157-430 orrialdeak. J. Vinson-ek erakutsi zizkigun P. Lafittek aipatzen duen Mari-ren zazpi itxurak, ikus bere *Le Folk-Lore du Pays Basque* (Paris, 1883), 55-56 orrialdeetan. Baina, geroztik Barandiaranek eman dizkigu berri zehatzagoak, aipatzen dudan lan hortan.

ain zuzen, argi asko erakusten digu zer nolako andi ta gurentzat zedukaten Mari euskaldunak», esango digu Barandiaran berberak.³

Arrateko Andra Mariaren inguruan biltzen diren sineskerak, zazpi itxura horietakoren batean sartzen ez badira ere, zalantzarik gabe, paganoak dira jatorriz eta orrialde hauetan biltzera noa erligio paganoz eta euskal mitologiak hainbeste lan burutu duen Piarres Lafitte jaunaren ohorez eta gure arbasoen sineskera ezagugarritz.

Eibar eta Elgoibar inguruetan Arraten sortzen da bizitza. Ezkongai behar duenak hara jotzen zuen Arrate gainean dagoen harrizko gurutzari kredoa edo salbea otoiitz eginaz hiru buelta ematera; haurrak, beste tokietan zikoinak edo Paris-tik bezala, Eibar eta Elgoibarrera Arratetik ekartzen ziren; haurrik eri zenean, Arratera eroan behar zen Andra Mariaren kapapetik hiru aldiz pasatzera eta Arrate egunean (Arrateko jaietan) Eibarko andrak beren umeak besoetan harturik hiru aldiz igarotzen ziren Amabirjinaren kapapetik. Ohiturarik gehienok oraindik bizirik daude.

Hirutasun horren sinbolojian bada besterik ere. Kondairan azaltzen denez, Andra Maria Arraten agertu zenean, eliza eraiki nahi zuten, baina Arrate gaineko zelai hura urruti eta toki altuan zenez, herritik hurbilago izateko Azitainen hasi ziren elizagintzan eta gauaz, Amabirjina gurdiz eta aingeru itxuraz agertuz, hango materialak Arratera jasotzen omen zituen, hiru pausotan. Eta, azkenik, bere borondateari jarraituz, Arraten eraiki zen eliza eta hiru ermitatxo *Pauso* lekuetan.

Baina, euskal mitolozian beste inon baino nabarmenago agertzen dena, eta zenbait gauza beste inon agertzen ez direnak: bizitzaren sorkundezkoak dira.

Historia eta gotiko aztarnak.

Elizak, bere jaietan, VI. mendetik ospatzen du Mariaren birjinitasuna eta amatasuna.⁴ Sortzez garbiaren ospakizuna ordea, San Veremundok ekarri omen zuen Britainia Handitik Nafarroara, 1090. urtean Iratxeko monastegira sartuaz eta hortik egin omen zen bere deboziozko zabalkundea.⁵

3. J. M. BARANDIARAN, *Ob. comp.*, t. I, 337 orr., eta baita ere tomo beraren 158 eta 383-384, orrialdeetan.

4. Andrés AZCÁRATE, *La flor de la Liturgia renovada* (Buenos Aires, 1976), 345. orrialdean.

5. A. AZCÁRATE, aipatutako obra berean ikus 348. orr.

1498. urtean aipatzen da lehen aldiz *Nuestra Señora de Arrate*, agiri zaharretan. Eibarko herria batzaturik, biztanleek beren etxeetarako behar zuten egurraren banaketa bertako usa edo herribasoetatik hautaketak egi-tean.⁶ Beraz, 1498. urtea baino lehenagokoa dugu Arrateko Andra Mariaren eliza. Polikarpo Larrañaga jaunak bere hitzaldietan zionez, Jesus Haurren irudiak zintzilik zuen urrezko kate baten pitxi edo kuttun baten barnean *1430 año* aurkitu zuela.⁷ Gaur ordea, ez dugu pitxi horren berririk. Hala balitz, XV. mendearen lehen partean jarri beharko dira Andra Mariaren agiririk zaharrenak; irudia bera, estiloz zaharra goa bada ere.

Aintzinakoa zen Eibarko hirian bertan Arrate zeritzan ospitala ere. Horri buruzko erabakiak hartu zituzten San Andres parroikiko burugoaren eta patronatoaren artean, 1595ean, 1508. urteko ordenantza zaharrak berri-tzeaz.⁸

Geroztik, berri ugariak eta zehatzagoak ditugu. Bereziki Pio IV. ak 1563. urtean *Breve* deritzan agiri hura eman zuenetik.⁹

Arrateko Andra Mariaren irudia bera, gotikoa da. Behar bada XIV. mendearen hastapenetakoa, Fr. Jose Adriano Lizarralde zenaren ikerketa eta eritzieri jaramon egiten badiogu.¹⁰ Arrateko elizaren burualdea bera, arkitek-turaz, bere solairu poligonal kantoi bakoitzean ostikoz indartutako horme-kin eraikia, gotiko itxura du, atari alderako partea geroago luzatutakoa bada ere. Zalantzarik gabe, 1498. urtean aipatzen zen eliza da bere parterik zaharrena den hori.

Eliza handitzea XVI. mendearen azken partean egin baizen, eibartar dirudunen laguntzaz, bereziki Elexalde jaunak Flandesetan Espainiako guda-rosteen kontaduria eramaten zuenak 1577an eman zuen diru-laguntzaz.¹¹ Elizaren handitze lanak Martin Garmendiak hartu zituen kontratuz eta

6. Gregorio de MUJICA, *Monografía Histórica de la Villa de Eibar* (Irún, 1910), 158. orr.

7. Polikarpo LARRAÑAGA, «Arrate», *Itzaldiak* (Euskal-Esnaleak Donostian 1926an argita-ratua), 65. orr. Lan hau, J. M. Barandiaranek uste zuen argitara gabea zela, bere *Obras completas* II. tomoko 224. orrialdeko oharrean jartzen duenez.

8. Eugenio URROZ, *Historial de la Virgen de Arrate* (Eibar, 1929), 31. orr.

9. G. MUJICA, aipatutako obra berean. Garai batean galdutzat eman bazen ere, 458-461 orrialdeetan dator, transkizio batetik hartua; baina, agiri bera, geroago E. Urrozek aurkitu zuen pergaminozko orijinala eta bere *Historial de la Virgen de Arrate* liburuko 32-33 orrialdeen artean eman zuen fotokopiatuturik.

10. R. P. José Adriano de LIZARRALDE, *Andra Mari*, Vol. I - Guipúzcoa (Bilbao, 1926), 50-52 orr., eta X. laminan 19 eta 20. grabadoak.

11. E. URROZ, aipatutako obra berean 43. orr.

barneko hormak irudiz pintatzea Gaspar Narria mondragoar pintatzailearengan gelditu zen. Beraz, bi parte horietan oinarritzen da elizaren egitura, lehenik XV. menderako eraikia zena, oraingo elizburu aldea bera, eta XVI. aren azken partetik XVII. aren lehenengorakoa, Pizkunde garaiko estiloz egina.

Sortzez garbia (*Purísima Concepción*) delako titulua *Breve*-aren bidez hartu zuen, 1563. urtean, eta Erdi-Aroko Andra Marietarik lehena da Euskal Herrian izendapen horrekin jabetzen zena.

Kondaira.

Artzai batek aurkitu zuen Arraten Andra Mariaren irudia, kondairak dionez; eta Azitainera jaitsi omen zuten, Eibartik hurbilago edukitzeko. Azitainen hasi ziren eliza eraikitzeko asmoz harriak biltzen, baina gauaz, elizagintzarako harriok norbaitek garraiatzen omen zituen Arrate gainera. Zaintzaileak jarri zituzten gauaz. Eta, zelatan zeudela, bei zuri eta belzdun gurdi bat agertu omen zen, aingeru itxurako neska eder bat bere gainean zela, eta harriak kargatuz esan omen zuen:

*Aida, txuri ta belio;
zelataka dagoanari
begiak urten bekio;
berriz makurka dagoana,
oker gelditu beio.*

Eta odei argitsu batek harturik eroan omen zituen gurdia eta beiak aingeru itxurako neskatila lirain zoragarriarekin. Zelatari ziren Pagoaga eta Zelai baserriko mutilak, bata begibakar eta bestea lepoker gelditu omen ziren eta arrezkero bi baserriotan begibakar eta lepokerrak jaiotzen omen dira.¹²

Kondaira hori Euskal Herrian oso zabaldua dago, «Arrateko kantategia» deritzan lanean aipatzen nuen bezala.¹³ Ataunen eta Ziortzan, J. M. Barandia-

12. P. LARRAÑAGA, «Arrate», *Itzaldiak* (Donostia, 1926), 84-89 orr.; E. Urroz, aipatutako obran, 25-27 orr.; eta J. Ibagutxik *Argiaren egutegia*-n (1936), urte hortako alearen 47. orrialdean Txiki-ren irudiz adierazia da.

13. Juan SAN MARTÍN, «Arrateko kantategia», *Homenaje a Odón de Apraiz - Odon Apraizi omenaldia* (Vitoria, 1981), 338-339 orrialdeetan aipatzen nuen bezala, ikus J. M. Barandiaran *Ob. comp.*, I tomoko 28-29 orrialdeak eta II. tomoko 165, eta 184-185. orr. Hortaz eman nituen zenbait berri nere *Elgueta con Anguiozar y Ubera* (Donostia, 1975) deritzan liburuaren 76-77 eta 122-123 orrialdeetan; han eman bai nituen adibideak. Kondaira guzietarik zaharrena eta interesgarriena Marik gaztelugintzarako edo treguharriak eraikitzehoak dira, ikus J. M. Barandiaran, *Ob. comp.* I. t., 152-153. orr.

ranek jaso duenez, Jentileri eransten zaion kondaira berbera eta Arradoyn Mari zen menditik harri handiak gaztelugintzarako eramaten zituena.

Arrateko honen lehen berriak M. Martínez Aguirrek eman zituen *Euskal Erria* aldizkarian, 1884. urtean.¹⁴

Azitaindik Arratera, Amabirjina, hiru pausotan igotzen omen zen.¹⁵ Norbaiti entzuna diot beieri edo idieri aldatz gorako nekean eman zioten atsedendaldien tokiak direla. Dena dela, hiru pausaldi daude Azitaindik Arratera bidean gora, hiru ermitatxo edo kafera tipi (erdaraz *humilladero* deritzen zaien horietakoak), kaltzada zaharraren ondoan, *pausoen* oroiz eta erromesak otoitz egin dezaten.

Hiru *pauso* horiek ba ote dute ezer ikustekorik Eibarren bertan zaharregandik jaso nuen jentil kondairarekin? Karakate gailurrean, anka bat, Illordon bestea eta Arraten eskuak ipinita Maltzagan ura edaten zutela. Baina, horrez gainera, Maltzaga gainekaldean, Karakateren hegian kokaturik dagoen Iturbe-barri baserriko agure zaharrak zionez, jentilak hiru pausotan igotzen ziren Arratera. Elgoibarko zaharrentzat, Sanson jentil gizonak, belaur bat Karakaten, bestea Arraten ipinita, Maltzagako zuloan Deba ibaian ura edaten zuela. Egiten zuen zurrutzadarekin ibaia agortzen zela eta elgoibartarrak une horiek aprobeztatzen zituztela urpeko lurrazalean saltoka agertzen ziren arrainak hartzeko.¹⁶

Antzerako kondaira, Astigarribiako Benta baserriko Joakin Eizagirrerri jaso nion aspaldi. Jentilak, Arno gailurrean anka bat eta bestea Xoxoten (Izarraitz mendiko Garailuz) ipinita ibaian ura edaten hasi eta Benta baserriko txanela irentsi zuela; lehenagoko zaharrak ziotenez.

Baina bada besterik ere herriak kristautasuneko aintzinagoko mitologiarekin nahasturik erabiltzen duena, eta horren adibide bat baizik ezta

14. Marcial MARTINEZ AGUIRRE, «Nuestra Señora de Arrate», *Euskal-Erria*, XI (Donostia, 1884), 266-270 orr.

15. E. URROZ, aipatutako obraren 25-27 orr.; eta P. Larrañagaren hitzaldietan ere aipatzen da, ikus 99.orr.

16. Eibarko Club Deportivo-ko *Kezka* deritzan aldizkarian (Julio, 1964), neronen bilketazko lan batean eta Elgoibarko Ikastolak haurrentzako antolatu zuten idazki lehiaketa lanean, ikus *Kezka* zenbaki horren 26-27 orrialdeetan.

zeruko berri ematearena. Bestalde, zeruko berri ematea bera eguzkia gurtzarekin ere nahasten da. Adibidez:

-*Illargi amandrea,*
Zeruan zer berri?
 -*Zeruan berri onak*
orain eta beti.

Eta, Arrateko kantategian bada era hortako bertso bat:

-*Uso zuri ederra,*
zeruan ze berri?
 -*Zeruan berri onak*
orain eta beti.

Gai hortaz, J. M. Barandiaranek jasoaz gainera, ikus eguzkia gurtzeaz egin nuen bilketa eta eritzia, herri kantetan irudiak nahastearen adibidez.¹⁷

Gurdiz aidean harriak Azitaindik Arratera eroatea bera ere mitolojiako Mariren ekintzetan agertzen zaigu. Amezketan bildua denaren arabera.¹⁸ Bestalde, baita ere, Eibarko zaharren ustez, Amabirjiñak zazpi aizpa dira eta horietako bat da Arrateko Andra Maria. Eta, horrek, arestian aipatutako zazpi itxurekin badu zer ikusirik.¹⁹

Ezkongaiaren bila.

Eibartarontzat ez ezik inguruko herrietakoentzat ere, ezkongai aurkitzeko, Arrate gailurrean eraikirik aurkitzen den harrizko gurutzari hiru buelta eman behar zaizkio. Latsurregik bere bertso batean jartzen zuenez, kredoa

17. J. M. BARANDIARAN, *Ob. comp.*, I. tomoan 272. orr.; J. SAN MARTÍN, «Arrateko kantategia», *Homenaje a Odón Apraiz - Odón Apraizi omenaldia* liburuko 343. orr.; eta Eguzkiaren gurtzeaz ikus J. SAN MARTÍNEN bilketa eta eritzia *Bidez* (Donostia, 1981) deritzan liburuaren 21-24 orrialdeak.

18. J. M. BARANDIARAN, *Ob. comp.*, I. tomoa, 424 orr. Behe - nafarroako zenbait tokitako ikus tomo beraren 152. orr.

19. J. VINSON-ek aipatutako lanean dionaz gainera P. Lafittek «Erlisione paganoak eskualde hauietan», sarreran jasotzen dudan zatian, *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, núm. 14 (Pamplona, 1973), 121-132 orr.; eta J. M. BARANDIARAN, *Ob. comp.*, I. tomoa, 161 eta 373 orrialdeak.

otoitz eginaz. Baina, Polikarpo Larrañagak salbe otoitzez zion bere hitzaldi haietan.²⁰

Dena dela, oraindik ere bizirik irauntzen du ohitura horrek. Otoitzez edo nahiz otoitzik gabe, baina erreguz, nonbait eskaria bera da garrantzizkoena. Mutilak gogozko neskaren baten eskean eta neskak, alderantziz, gogozko mutilen baten eskean. Latsurregik bere bertsoan zion bezala:

*Arrateko bidean
Azitain aldetik
barrizko gurutze bat
dago aintzinetik.
Han Kredo bat, ban Kredo bi,
nabi dunak hamabi.
Laguna topatzeko
ez da gauza hoberik²¹.*

Gurutzaren biran ematen diren hiru buelta horiek, hiru dibinitateen sinbologiaren oroimena dakarte. Gurutzari hiru buelta, Arratera hiru *pauso* eta aurrerago aipatuko ditudan hirukoitzasun horiek badute elkarren artean zer ikusirik. Orain, gazte askok nahasten dute hirukoitzasun hori, zeren aintzinatik, harrizko gurutzak bere biran zituen harrizko hiru harmailen arabera egiten bai zen, baina 1941eko haizetzak bota zuten gurutza eta berriz eraikitzean, altura gehiago eman nahirik, ormigoizko bost harmaila jarri zizkioten eta ordutik lau eta bost buelta ere ematen zaizkio. Gurutza, 1652. urtetik hor dago, baina 1839 zizelaturik duenez, lehenago ere berritzeren bat izan zuen nonbait. Ohitura, esan ohi bezala, Polikarpo Larrañaga berak jaso zuen: «...bere inguruan iru aldiz ibilli ezker bakoitzian Salve bat erresatuaz, ezkongei aukerakua azaltzen dala».²²

20. LATSURREGI'tar *Peli*, «Arrate'ko Ama'ri», *Argiaren egutegia* (1936), 55, orr.; J. San Martín, aipatutako «Arrateko kantategia», 337. orr.; P. Larrañaga, «Arrate» hitzaldietan 100. orr.

21. J. SAN MARTIN, «Arrateko kantategia» deritzan lanean, 337. orr.

22. P. LARRAÑAGA, «Arrate», 100. orr. San Joan, Bermiotik Gaztelugatxera hiru pausotan joan zela esan ohi da. Ikus J. M. Barandiaran, *Ob. comp.* I. tomoa, 40. orrialdean. Bestalde, Aralarko San Migelen ere ba omen zen gurutzez zamaturik elizari hiru buelta ematea, ezkongai aukerakoa lortu ahal izateko. Ikus Salvatore MITXELENAREN *Ama-Semak Arantzazuko kondairan* (Oñati, 1951), bere 118. orr.

1942. urtean Mayi Ariztiak Barandiarani kontatu zionez, Larrun mendiaren gailurrean XVIII. mendean galdu zen Sant-Espiritu ermitara ere senargaia nahi zuten neskak joaten omen

Behar bada koplak zaharretako adibideak badute gurutzari bueltak ematearekin zer ikusirik. Kanta horietan agertzen denez, zozoa edo eperra izaten bai da Arraten neskarik ederrena non den kantaren bidez azalduz:

*Eperrak kantatzen dau Arrate gaiñian
neskarik ederrenak Zaldibar aldian.
Zozuak kantatzen dau Arrate baillian
neskarik ederrena Eibarko kalian.
Eperrak kantatzen dau Arrate partian
neskarik ederrena San Pedro aldian.*²³

Arrateko jaietan pandero jotzaileen edo trikitalarien ahoetatik ez ezik erromeriatik aparte ere nonnahi eta noiznahi entzuten dira holako koplak. Xori bat berri emaile izate horrek ere badu bere aintzinasuna. Eibarren, zerbait dakigula adierazteko, albistariaren izenik zalatu gabe, edo zalatzailearen izenik eman gabe, «Txori-txiki batek esan deusta...» erabiltzen dugu. Zoriona ekartzea ere, xoriak berri ona ekartzea da bere etimologiaz. Behar bada, bere jatorrian egualdiari loturik erabiliko zen, noski, baina gero beste erabilera bat hartuz hedatua da Euskal Herri guzira.

Baina, Arrateko gaiari kokatuz, «Arrateko kantategian» jaso nuen bezala, neskak aurkitzeko ez ezik mutilak aurkitzeko ohiturak ere aipatzen dira kanta zaharretan. Azkuek jaso zuen kanta batean hara nola adierazten den:

*Altzola goiti dago, bai Mendaro baiño
mutila merkeago, bai neskatxa baiño.
Mutila nahi duenak beretzat erosi,
Arrateko zelaian txanponean zortzi.
Onak baldin badira, eztira garesti;
txarrak baldin badira, probatu ta utzi.
Lau, bost, sei, sardiña-makaillero;
sei, zazpi, ez gabiltza gaizki.*²⁴

ziren. Ikus J. M. BARANDIARANEN *Ob. comp.*, V. tomoko 163-164 orrialdeak. Zuzenean ezer ikustekorik ez badu ere, oroi Pierre Lancre-k Lapurdiko sorginak epaitu zituenean Larruneko ermita hori aipatu zuela sorginen biltoki edo akelarretzat. Ikus, J. M. BARANDIARAN, *Ob. com.*, V. t., 142. orr. Aipamen hori J. CARO BAROJAK ere badakar *Brujería vasca* (Donostia, 1975) liburuaren 175. orr.

23. Ikus «Arrateko kantategia», aipatutako omenaldi liburuan, 336. orr.

24. Resurrección María de AZKUE, *Cancionero popular vasco*, I. t., 288. orr., 199. kanta; J. SAN MARTÍN, «Arrateko kantategia» lanean ere jasoa dator.

Aintzina, 1563. urtera arte, abenduaren 8an ospatzen zen Arrateko jaiak, Sortzez garbiaren egunez; baina, tokia altua izaki, eta garai hortan gain hura hotza zenez eta inoiz elurra ere agertzen zenez, herriaren eskariz Pio IV.ak eman zuen *Breve* delako agiriaren bidez Arrateko jaiak irailaren 8ra aldatzeko baimena. Garai haietako jaien berri zehatzik ez badugu ere, azken mendeetan (XVII.etik XIX.era bitartean jarriko nuke) zortzi egunez ospatzen ziren Arrateko jaiak. Baina, mende hontan ez da ezagutu horrelako iraupenik.

Gure mende honen lehen partean P. Larrañaga zenak jaso zituen bere garaiko ohiturak. Xehetasunez jaso ere. Bere adierazpena jarraituz, honako hau agertzen zaigu (gure egunotan ohi ez dena): Irailaren 6an, goizean goiz, gurdi eder bat agertzen da Errebaleko komentu aurrekaldean, bei beltzez eta txuriz, maiordomo bat dela gidari. Hamabi dontzeila hurbiltzen dira gurdira, guziak zuriz apaindurik; komentura igo eta komentutik jeitsi, Amabirjinaren jantziak eta elizarako tresneria gurdian txukun ipiniz. Kutxa handi batean koroia eta gainerako jantzi eta pitxiak, baliorik handienetakoak. Gurdia gertatzen duten bitartean, beste bi gurdi dabilta kalez-kale, jaiak Arraten igaró nahi duten etxeetatik ontzi, jantzi, janari eta gainerakoak bilduz. Komentuko kanpaiak jotzen hasten direnean, hiru gurdiak abiatzen dira Arrateruntza, bidean sutunpak eta dunbadak boteaz.

Arratera heltzeaz bertako kanpai hotsak hasten dira, ongi-etorria emanaz; jendea irrintzika, zantzoz eta kantaz delarik. Egun hortan hamabi dontzeilak garbitzen zuten eliza eta Amabirjina jantzi ere bai. Biharamunean, irailak 7, egunsentiarekin txistulariak kalejira eta jendetza handia bilduz guziak Arrateruntza. Han goian, hamarretan, ehun dukateko mezarekin jaiak hasteko²⁵.

Eginkizun horietarako dontzeilak izateak ere badu nonbait bere ager nahia. Emankortasunaren zeremoniatik datorrena dela esango nuke. Hau da, dontzeilen eskaintzatik sortua. Erromako *vestales* zirelakoan antza ere badute.

Gauzak hiru gurdiz eroate hortan ere hirutasunaren sinbologia ez ote? Zeren, hirutasun hau zenbait aldiz agertzen bai zaigu: hiru dira gurutzari eman beharrezko bueltak; hiru, bideko *pauso* edo atsedetak; hiru, tresneria eroateko gurdiak; eta ondorean ikus dezakegunez, hiru aldiz haurrak Amabirjinaren kapapetik igarotzeak.

25. P. LARRAÑAGA, aipatutako «Arrate» hitzaldietan 119-120 orrialdeetan.

Bizitzaren sorleku.

Haurrak, beste toki batzutan Paristik edo zikoinak ekartzen dituen bezala, Eibarrera Arratetik ekartzen dira. Guretzat Arrate da bizitzaren sorlekua eta debozioz hara doaz gure pozak. Horregatik erabiltzen zuen Toribio Etxebarriak bere euskarazko idazlanetan izenpetzeko «Arratetiko bat» izenordea, eta *Lexicón del euskera dialectal de Eibar* lanari ere, izenburu ordez, «Arrate'tikuen izketia» jarri zion.²⁶ Bestalde, *Ibiltarixanak* deritzan liburuan ere gauza bera agertzez gainera, bertsoz ere aitortzen du,²⁷ Arrateko kantategian adierazi nuen bezala.

Ezkongaia bilatzeko ahalmena eta bizitzaren sorleku izatez gainera, aintzina, Eibarren umerik gaixotzen zenean on zen Arratera eroan eta Amabirjinaren kapapetik hiru aldiz igarotzea. Arrate egunez ere, hori egiten dute bertara doazen erromesak. Andra Mari Arratekoa bai zen bizitzaren zaindaria, 1784ko kanta hartan dion bezala: «magal zabal orretan bizi oi gazala».²⁸

Bizitzaren misterioaz, adinekoek ez ezik, haurrak ere kezkatzen dira, eta Arratera heldu eta elizan sartzeaz bat, Eibarko ume guztien galdera izaten da, ea haurtxoak non gordetzen diren. Gurasoek, nolabait erantzun beharrez, sabaiaren erditik zintzilizka dagoen itsasontzia seinalatzen dute. Haurraren irudimena hain luzea denez, inoiz haurtxoren baten burua ikustera ere heltzen dira; baina, haurtxoen negarra noiznahi entzuten dute. Horregatik, itsasoz ekartzen dituen ustea zabaltzen zen.

Zintzilika dagoen itsasontzitzoa, marinelen oparia baizik ezta. 1785eko kanta batean era hontara aipatzen dena, itsas-gizonak erromes aurkeztean:

Marinel fraka-luze
Arrate-zaliak
emen etorri dira
*ontziak zeresat*²⁹
itsaso zabalian

26. T. ECHEBARRIA, *Lexicón del euskera dialectal de Eibar* (Arrate'tikuen izketia). *Euskera*, X-XI (1965-1966). Bilbao.

27. T. ECHEBARRIA, *Ibiltarixanak* (Arrate'tikuen izketango alegiñak). Zarautz, 1967. Arrate jatorritzat aipatzen dituen bertsoak ikus 138 eta 279. orr.

28. J. SAN MARTÍN, «Arrateko kantategia», 349. orr.

29. *Zeresat* dion lekuan *zeuretzat* edo *sarizat* izango da noski.

balegoz bezela
ermitan parartzeko
beren pozgarrizat

Elizako kofradia liburuetan ere aipatzen zen 1794. urtean, zintzilika edukitzeko kate berri bat erosteaz.³⁰

Sineskera zaharretan Mari-Murukori eranste zaio semeak kristautzearena. Zazpi ziren eta gurdiz eramanak elizara Marik Muruguena baserriko semea senartzat hartu zuenez senarrak hola nahi izan zuelako, guziak gurdian loturik eroan zituen, baina Mari emazteak ihes, esanaz: «Zazpi semeak Zerurako, ni Mururako; Muruguena ez da sekulan eri edo maki gabe izango».³¹ Arrateko kondairan Pagoaga eta Zelai baserrikoei gertatu zitzairen erara. Mari paganotik haurrak kristautzeaz ez ote dator Arratekoa ere?

Gaixotzen ziren haurrak Arrateko Amabirjinarengana eroan eta aldare aurrean jarri eta bi kandela piztuak otoitz egin eta gurutzari mun eman, ohitura zaharra izan da. Arrate egunez ordea, irailaren zortzian, Andra Mariaren irudia harrizko gurutzaraino prozesioz eramaten da eta, bai han eta bai eleizpean, irudiaren azpitik hiru aldiz pasatzeko ohiturak irauntzen du. Honen berri eman zuten mendearen lehen partean J. M. Barandiaran, P. Larrañaga eta E. Urrozek.³²

Debarruaren behelaldean oso ezaguna da Mendaron Santa Ana ermitatik etortzen direla haurrak, eta Lasturren (Itziar) inguruko leizazuloetatik. Leizaola baserrian kontatu zidatenez, eta bertako seme-alaben artean egiaz-tatu, bakoitzak bazekien bera zein lezatatik ekarria zen.

Oiñatiko Sandailin (aintzina Santa Ilia zena eta denborarekin San Elias bihurtu dena) beste era baterako haurgintza azaltzen da. Adibidez, haurrik izan ezinezko emakume antzuak familia lortzeko joaten dira, oinordekoaren eskean. Han dagoen harraska batean gorputza, burua edo oinak bustiaz lortzen den ustean.³³ Baita ere, «umian txaketak eta ekarten ditue familixe

30. E. URROZ, *Historial de la Virgen de Arrate*, 47. orr.

31. J. M. de BARANDIARAN, *Ob. comp.*, I. t., 177. orr.

32. J. M. BARANDIARAN, *Ob. comp.*, II. tomoa, 224. orr.; Barandiaranen ustez Polikarpo Larrañaga-ren lana, orrialde ohar batean esaten duenez, argitaratu gabea zen, baina ezta horrela, aipatutako *Euskal Esnalea*-ren *Hitzaldiak* deritzan sailaren 4.a denez, 1926an argitaratua. P. Larrañagaren «Arrate» hitzaldietan 124. orrialdean dator ohitura hori; E. Urrozek ere aipatzen du *Hist. de la Virg. de Arrate*-ren 63. orrialdean.

33. Leonardo de GURIDI, «La religiosidad del pueblo de Oiñate», *Anuario de Eusko-Folklore*, t. IV, 1924. urtekoa, 94. orr. J. M. de Barandiaran, *Ob. comp.*, II. tomoko 204. orr.

izan daixen edo». ³⁴ Ikus baita ere antzerako sinesmena nola bildu zuen J. M. Satrustegik Aralarren. ³⁵

Galerazpenak.

Hemen agertzen ditudan ohiturak ezaguturik, oso nabarmen azaltzen zaigu Arraten pagano sineskeren lorratza, tartean emankortasunaren zeremoniak direla. Trento-ko Kontsilioaren ondorenak, erreformaren kontra indarrez, holako usuarioak baztertu edo galerazteko ahaleginak bizkortu zituen, kristautasunezkoa eta paganoa elkarrengandik bereziz eta ahaleginok inoiz baino indartsuago iritsiko ziren Arratera, debekuen aginduz.

Agirien arabera, 1602. urtetik sortzen dira eragozpenak. Urte hortan, herriak usuario zaharrez ematen zuen bazkaria salatu zuen alkateak, alde batetik jan-edan gehiegiaz moralaren kontra egiten diren zabarkeriegiatik eta bestalde herbesteko jende gehiegik parte hartzeaz lotsagabekeri asko eta diru ordainketarik ez behar haina. Bestalde, kantudun meza nagusirik ez uztearren ere mindu ziren San Andres parrokiako apezak Arrateko kaperauarekin. Kaperauak ordea Apezpikutegiaren aginduak jarraitzen zituen eta ez zuen nahi edo ez zuen onartzen meza kantudunik. Iskanbilak urtetan iraungo zuten.

1657ko uztailaren 8an, Kalahorrako apezpikuak eleiza eta ermitetan gaupasak egitea debekatzen du. Eibar Kalahorrako Apezpikutegikoa zen eta agindu horrek haserrebideak gehiago pizten ditu, Arraten aintzinako ohitura zenez bertako jaiaren bispera gaua han pasatzea. 1687 eta 1688an baimen berezia lortu zuten eibartarrak irailaren 7ko gauan eleizako atea idekirik uzteko, baina emakumezkoak gizonezkoegandik berezirik edo elkarren artean nahastu gabe egoteko kondizioz. Era hortara, urtero baimena eskatu behar zuten garai horietatik aurrera. Baina, apezpikuak 1692an bisitatu zuenean atea itxitzea agindu zuen; agindu hori betetzen ez zutenek eskomulgatuak izango zirela mehatzatuz. Eibarko agintariak idekirik uztearen aldekoak ziren, neska ta mutilak aparte egoteko promesa eginez: «hacer la diligencia de apartar los hombres de las mujeres y poner veladores...». ³⁶

34. V. GANDIAGA, «Arantzazuko Folklore-gaien biltzeaz», *Euskera* (Bilbo, 1956), 226. orr.

35. J. M. SATRUSTEGUI, «Reminiscencias de culto precristiano en la devoción a San Miguel», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, año II, núm. 6. Pamplona, 1970.

36. Gregorio de MÚJICA, *Monografía Histórica de la Villa de Eibar* (Irún, 1910), 171. orr.

Baina, iskanbilak gutitu beharrez, gehitu egin zire. Eta eleiz agintarien arrenkurak ez dira baretzen, zeren eleizatik aparte, baina bere inguruetan nonnahi ikusten zirelako neska-mutilak moralaren kontra era txarrean. Agiri denez, eleizan ez uzteak ez ditu gauzak hobetzen. Eta tira-biraka jarraitu zuten herriaren eta eleizaren artean. Azkenean, Cano y Mucientes erregeren korrejidoreak hartu zuen parte. Honek, 1754. urteko abuztuaren 27an, ohitura onak eta morala zaintzeko, agindu zehatzak eman zituen.³⁷ Hala ere, 1884. urtean berriz ere eskandaluak sortu ziren, apezpikuak eleiza itxitzera arte.

Gaupasa, Arrateko jaiaren ez ezik Eguberriz Gabon gabearen ere egiten zen, eta hemen nabarmenago nabari da eguzki aldaketaren muga bizi-berritzez egiten ziren zeremonietatik hurbil zegoela eta emankortasunari nolabait lotua. Oroi, Arrateko jaia bera, abenduaren 8tik irailaren 8ra pasatu zela 1563an, Aita Santuaren *Breve* delako agiriaren bidez. Aldaketa hori herri agintari eta eleiz agintarien eskariz egin bazen ere, garaia agatik, gaur nork daki bestelako arrazoirik ere ez ote zen. Dena dela, neguko eguzki-mugako ospaketeri kokatua zen lehen lehenik.

Hara ze zion Polikarpo Larrañagak hainbeste aldiz aipatutako hitzaldietan: «Gabon gaba ta Arrate'ko jaiaren aurreko gaba elizan bertan, Arrate'ko eliza-barruan igarotzeko oitura zegoan. Moskortuta, ta bear ez bezela ibiltzen ziran ordea neska-mutillak, eta Calahorra'ko gotzaiñak oitura ori kendu nai izan zuan, gaba elizan igarotzia eragotzi ta atiak itxiaz. 1661'garren urtean udalak agindu zuan bear ez zan gauzarik egitea berak galeraziko zuala, ta Arrate'ko atea irikita egon zitezela len bezela. 1688'garren urtean baimena emanda zegon, baño 1692'ean berriz kendu zuten. Eta bai udalak berriz eskatu ere: mutillak eta neskak aldeztuko zituala, eliza-barruan arri ta burdinezko saria jarriko zutela luzera guzian eta alde batean neskak eta bestean mutillak jarriko zirala, eta gaba an pasatzeko baimena berriz eman zezala eskatu zion gotzaiñari. Eman zuan, eta XVIII'garren gizaldian indar aundia zeukan oitura onek. Jende asko etortzen zan inguru guzietatik gaba igarotzera; elizpea, torrea, ostatua, ta toki guziak betetzen ziran. Emendik etorri ziran iskanbilla aundiak, eta Gipuzkoa'ko Errejidore Cano Mucientes'ek eman bear izan zuan agindu gogor eta mingarri bat, iskanbilla eta

37. Gregorio de MÚJICA, aipatutako obra berean, 171. orrialdean adierazten du eta liburu beraren 462-464 orrialdeetan jasotzen du Cano y Mucientes-en aginduaren testu osoa.

anabasa guztiak kendu, oiturak zuzendu, eta alkartasun garbia gordetzeko, bai eleizan, bai inguruetan.»

«1884^ean beste iskanbilla bat sortu zan, eleizpian eta inguruetan bear zan lotsarik gordetzen ez zalako. Gotzaiñak eleiza itxi zuan; udalak agindu zuan dantzarik eta bear ez zan sal-erosterik ez zala izango, eta berriz iriki zuten.»³⁸

Azken oharrak.

Behar bada urrutiegi joango ginake, Arrateko Andra Mariak, egunaz eraikitzen betetzen zuten lanaren materialak gauaz tokiz aldatzeak klasiko mitologiako Peneloperekin ezer ikustekorik duen. Era berean, Hamabi dontzeilak jairako egiten zituzten prestaketak heurak Erromako *vestales* zirelakoekin kidetasanik duten ala ez. Aintzinako Erroman *Vesta*-ren eleiza eta bertako su sakratua zaintzeko Numa-k izendatu zituen lau dontzeila, geroago lauren orde zela izatera helduko zirenak; berengain uzten ziren zenbait hilburuko eta kontratu ere. Teodosio II.ak itxi zuen eleiza hura 394. urtean.

Pundu hortan, oharretik haruntza ezin gindezke joan. Ez *vestal*-ekin eta ezta ere Penelope-kin, ezin dezakegu elkartu Arraten gorde den ohiturazko sineskera, baina bai euskal mitolojiako beste zenbaitekin, zuhurrago ibili nahi badugu. Eta, zuhurtasunak Jentilak, Mari eta emankortasunaren zeremonietara garamaz. Kristautasunari gero erantsiak baino zihurrago litzake ohitura pagano kristautua izatea. Hala dirudi. Ohitura horiek, beren itxuraz, bertako historia baino zaharragoak dira, hedakuntzak eta erroen sakontasunak erakusten digunez.

Arraten, arkitektura eta eskulturazko kristau adibideak XIV. mendearen lehen partetoak dira eta historiako agiri zaharrak, lehen lehenak, XV.ekoak. Kondairea ordea (eta, hemen kondairatzat gaztelarazko *leyenda* erabili nahi dut) euskal mitologia zaharrari loturik aurkitzen da, bere sustraiak sakon nabari direla.

Eliza eraikitzeko harrien garraioak Bolibar (Ziortza), Ataun eta Amezketan Jentilak egiten dute eta Arradoy-n ordea Mariren lana da. Hiru pausoak

38. Polikarpo LARRANAGA, «Arrate», *Itzaldiak* (Donostian, 1926), 116-117 orrialdeetan. Aburu horiek G. de Mújicaren agiri bildumari jarraituz idatziak daude, noski, E. Urrozek ordea, indarra kendu nahi zion, usterik Arrateko erromeriak bere inguru geroztik sortu zituela ohitura txar horiek, *Historial de la Virgen de Arrate* liburuaren 64. orrialdean dionez. Gure ustean, aintzinagokoen iraupena baizik ez dira.

ere Jentil gizandien pausoak dira nonbait. Ba diteke horietako zenbait gauza gero erantsiak izatea, kantategiko zeruko berri ematearena izan daiteken bezala; baina, hala ere, Arrateko kondairak mitologia era gehiegi biltzen ditu bere baitan geroztik itsatsiak izateko.

Baina, denen gainetik oso nabarmen agertzen zaiguna, zera da: ezkongaiak bilatzeko aukera eta haurrak bertatik sortzea. Horiek ditu Arratek aintzina-koak eta horietan oinarritzen da gainerako guzia, aintzinako emankortasunaren zeremoniak nahiko garbi ageri direla.

Zenbaki kontuak berak ere izan lezake zer ikusirik. Hirukoitzasuna adierazi dugun bezala, aztertzekoa litzake zazpikote hori ere. Mari-Murukok Beasaingo Muruguene edo Burugueneoekin ezkondurik zazpi seme-alaba izan omen zituen, zerurako izango zirenak hain zuzen, baina baserri hartakoak biraoz kondenatu zituen mendez mende elbarrituak sortzeko. Amabirjinak zazpi aizpa diren ustea oso zabaldua da Euskal Herrian, eta horietako bat da Arratekoa, Eibarko zaharrak esan ohi dutenez. Baina, bestalde, euskal mitologiako Marik zazpi itxura eta zazpi aurpegi omen zituen.

Hirutasunaz zer esan? Andra Mariak Arratera hiru pausotan igotzea, jaietarako behar ziren tresna ta apaingarriak hiru gurdiz garraiatzea, ezkongaiaren bila gurutzari hiru buelta ematea, haurrak Amabirjinaren azpitik hiru aldiz pasatzea. Guzietan nabari da hirutasuna.

Baina, denen gainetik eta euskal mitologian beste inon baino nabarmenago aurkitzen dena, bizitzaren sorkundea da. Gainerakoa, bere inguruko zeremonien aztarna besterik ez da.

Ohitura zaharri jarraituz, Arrateko guruzari hiru buelta emanaz ezkongai bila.

Arrateko jaiak XVIII. mendeko grabadu batean.

RESUMEN

Siguiendo las citas de P. Lafitte y J. M. Barandiarán sobre algunos casos de adaptación o suplantación de creencias paganas al cristianismo en la figura de Mari, en el presente trabajo se recogen materiales que atestiguan ascendencias míticas en torno al Santuario de Ntra. Sra. de Arrate, en Eibar, donde destacan costumbres y creencias en las que afloran reminiscencias del culto a la fecundidad.

Como ya indicó el que suscribe, en el trabajo «Arrateko kantategia» (Cancionero de Arrate), publicado en el volumen *Homenaje a Odón de Apraiz* (Vitoria, 1981), Arrate es un lugar rico en tradiciones populares. Pero el hecho más peculiar de su folklore radica en la entremezcla que se hace del culto mariano con el de la fecundidad; pues, para los eibarreses, la vida comienza en Arrate. Así como en otras partes las criaturas son traídas desde París o por la cigüeña, a Eibar se traen de Arrate. Y, para ello, previamente, los jóvenes han de acudir a dar las tres vueltas rituales a la cruz de piedra que se halla en lo más alto del cerro, en petición de cónyuge. Antaño, para curar a los niños enfermos, se les llevaba a Arrate a pasar tres veces por debajo del manto de la Virgen y en nuestros días se conserva la práctica de pasar por debajo del manto durante la gran romería de Arrate.

La imagen de la Andra Mari de Arrate es de estilo gótico - popular que puede muy bien remontarse a la primera mitad del siglo XIV. La estructura arquitectónica de la parte absidal del templo es también de estilo gótico. El resto del inmueble, con la bóveda inclusive, es obra de finales del siglo XVI y comienzos del XVII. Pero la primera cita histórica se conoce a raíz de un reparto de leña para el vecindario de la villa de Eibar, y que corresponde al año de 1498. Más tarde, se conoce un acuerdo entre la junta parroquial de San Andrés Apóstol de la villa y el Patronato del Hospital de Ntra. Sra. de Arrate (que ubicaba dentro de la propia villa), correspondiente a 1595, para renovar las viejas ordenanzas de 1508.

Situando a aquella época, conviene aclarar que la principal fiesta de Arrate se celebraba el 8 de diciembre, y que a petición de autoridades locales y vecindario, aludiendo a los rigores del tiempo invernal, fue trasladada al 8 de setiembre por un *Breve* expedido por Pío IV, en cuyo documento se le titula Purísima Concepción, que le acredita ser la primera de las Vírgenes medievales vascas que recibe el mencionado título.

La leyenda de la aparición viene a ser común a la de otras Andra Maris del país. La Virgen se opone a construir el templo en las proximidades de la villa y de noche traslada los materiales a la campa del monte Arrate, a donde subiría en tres pasos. Es creencia de que la Virgen de Arrate viene a ser una de las siete hermanas que eran las vírgenes. Hasta primeros del presente siglo, en la ceremonia de cuidados y preparación cara al público para la gran fiesta, intervenían doce doncellas de la localidad. En la leyenda e incluso en algunas partes del cancionero aparecen conceptos que en otros lugares son atribuidos a Mari o a los Jentiles de la mitología vasca. En el cancionero también encontraremos referencias alusivas a facilitar pistas para la localización de cónyuges, y serán el mirlo o la perdiz, cual pájaro de buen agüero, quienes comunicarán el lugar de disponibilidad. Pero aún perdura la creencia de lograr novio o novia con dar tres vueltas a la cruz. Por otra parte, en Eibar, es de dominio público el que los niños se traen de Arrate. Creencia que se va perdiendo rápidamente en las nuevas generaciones de hoy por los cambios educacionales en materia sexual, pero hasta época muy reciente, Arrate ha sido el lugar que daba origen a la vida.

Hubo épocas que conoció prohibiciones, y de hecho se eliminó el apareamiento consentido en otros tiempos en los que se acostumbraba pasar las noches en el interior del templo. Posiblemente influyeron las normas establecidas desde el Concilio de

Trento. Los impedimentos comienzan, según los testimonios existentes, en 1602 y avanzan progresivamente las sucesivas prohibiciones y cierres del templo hasta el siglo XVIII, con prolongación de sucesos a lo largo del pasado siglo. El mismo traslado de la fiesta, de diciembre a setiembre, en 1563, pudo muy bien ser intencional. La amonestación más severa originó la orden dada por el obispo de Calahorra el 8 de julio de 1657, al no permitir pasar las noches en santuarios y ermitas, práctica muy arraigada en Arrate durante la fiesta principal y por Nochebuena. En 1687 y 1688, las autoridades eibarresas consiguieron permisos especiales para continuar según costumbre, pero desde la visita pastoral de 1692 vienen órdenes muy estrictas, hasta el extremo del cierre del templo durante la fiesta. En consecuencia hubo duras controversias y las autoridades eibarresas alegaron que las prácticas atentatorias a la moralidad se seguían igualmente porque las parejas de ambos sexos se reunían por la noche al amparo de las frondas que rodeaban al templo, y solicitaban la apertura del mismo porque ello ayudaría a controlar mejor, pues ellos se encargarían en «hacer la diligencia de apartar los hombres de las mujeres y poner veladores...». Se mantuvo el litigio sin dar paso a la caza de brujas como ocurrió en otras partes, y a pesar de las amenazas no llegó la intervención del Tribunal de la Santa Inquisición, aunque los pleitos se mantuvieran latentes hasta que en 1754 el corregidor del rey para Guipúzcoa Pedro Cano y Mucientes dictara nuevas normas para impedir radicalmente tales prácticas. No obstante, se conocen algunos brotes esporádicos hasta finales del siglo pasado, pues el último cierre del templo por amonestación ocurrió en 1884.

Es evidente que haya connotaciones con algunas creencias del mundo clásico, pero por prudencia se considera más lógico interrelacionar con la mitología vasca, en lo que conocemos de ésta. En Arrate no se nos ocultan creencias atribuidas al numen Mari, a los Jentiles y otros sucesos de nuestra mitología, como vienen a revelar la repetición trinitaria, las siete fases de la divinidad y otras prácticas. A lo largo de la exposición, en cada caso, se facilitan referencias bibliográficas y documentales al presentar cada una de las manifestaciones. Pero, en lo fundamental, y como resultado, el Arrate antiguo constituía el centro o lugar del inicio de la vida, génesis mitológica, cuyas reminiscencias son las presentes pruebas de ritos de iniciación y fertilidad. Pero lo más extraordinario es que algunas de estas costumbres y creencias aún perduren como la cosa más natural en las memorias de los eibarreses contemporáneos.